

"ПОДОРОЖНІ ЖУРНАЛИ" – ДЖЕРЕЛА ПРО ВИРОБНИЧУ КУЛЬТУРУ І ПОБУТ РОБІТНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ ст.

У статті аналізуються недосліджені архівні матеріали "Подорожніх журналів" та висвітлюється їхня інформація щодо розвитку промисловості Київської губернії кінця ХІХ ст. Автор статті розглядає відображення національних проблем, які зачіпаються у "Подорожніх журналах".

Ключові слова: архівні матеріали, "Подорожні журнали", промисловий розвиток, Київська губернія, робітники, вербувальник, цукровий завод, фабричний інспектор.

Введення до наукового обігу нових, актуалізованих архівних джерел є важливою роботою при дослідницькій роботі науковців. Проте найбільш потрібною виявляється не тільки бібліографічна позиція, яку ці джерела займають у доробку науковця, або посилання на них, важливо також їх всебічно проаналізувати для якомога ширшого розкриття всіх можливостей і ресурсів. На сьогодні залишаються актуальними проблеми обробки дослідниками різних груп джерел. З метою задоволення запиту наукового загалу, не зайвим буде розглянути "Подорожні журнали" як джерела про розвиток промисловості наприкінці ХІХ ст., що допоможе розкрити в подальшому велику і актуальну тему соціального розвитку Київської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

"Подорожні журнали" не привернули увагу джерелознавців та істориків як джерела, хоча мають в собі дуже рідкісну та цінну інформацію про промисловий розвиток Київської губернії. За важливістю інформації вони стоять в одному ряду з діловими документами, оглядами губерній та областей, трудами різних наукових комісій. Вони мають вигляд товстих зошитів, у листі використання яких можна побачити підписи небагатьох дослідників, які робили виписки. До того ж більшість з них не опрацьовували всі "Подорожні журнали", кожен з яких безперечно містить свої особливості та різні інформативні подробиці. Можна твердити, що створення цих журналів не випадкове, бо у Російській імперії дуже велика увага приділялася саме промисловості.

"Подорожні журнали" виявлені у Центральному державному історичному архіві України у місті Києві, у фонді (далі – ф.) 574 (Старший фабричний інспектор Киевской губернии) та у ф. 575 (Киевский окружной фабричный инспектор). Ці два фонди, які містять справи із джерелами ділового характеру, мають однакову змістову основу, але лише ф. 547 має чотири зошити, які називаються "Подорожніми журналами". Описуючи промислові об'єкти повітів Київської губернії, увага фабричних інспекторів концентрувалася на найбільш прибуткових для держави приватних заводах та фабриках, як-то: цукрових, рафінадних, тютюнових, винокурних, пивоварних, цегляних, дріжджових та інших. Найбільш повний опис у "Подорожніх журналах" отримали цукрові заводи.

"Подорожні журнали" є інформативними неопублікованими джерелами, офіційними довідковими збірками, написаними від руки фабричними інспекторами різних рангів, що повідомляють відомості по окремим повітам та містам Київської та Волинської губерній російською мовою. "Подорожні журнали" Київської губернії дозволяють в усіх дрібницях відтворити картину життя робітників губернії, а також отримати статистичні відомості про розвиток промисловості, про технічний стан, склад та кількість робітників, про умови праці на підприємствах Київської та Волинської губерній. Критеріями оцінки становища робітничого класу слугували: опис¹ внутрішнього та зовнішнього влаштування заводу або фабрики, кількість робітників, наявність та стан бараків, де проживали немісцеві, а подеколи і місцеві робітники, комплектування аптечок та улаштування лікарень, лазень для службовців та їхня заробітна плата. Окремими повідомленнями йшов віковий та професійний склад робітників.

У "Подорожніх журналах" широко використовувалася промислова і виробнича термінологія кінця XIX ст. Так, у "Подорожньому журналі" фабричного інспектора за 1887 – 1889 рр. при розгляді кожного цукрового заводу подається список службовців, зайнятих у виробництві. При цьому у дослідника можуть виникати ускладнення з назвами професій, як-то: "апаратники", "машиністи", "шорник" та інші. Пояснень у журналах відносно їхніх обов'язків немає, тільки за змістом, читаючи про ділянки на яких працювали робітники можна зрозуміти в чому полягали їхні функції. Для опису внутрішньої роботи вживаються терміни "фільтрпрес", "согурація", "гідролічний транспортер", "центрифуги" тощо².

Фабричні інспектори заносили до журналу і етнонаціональні данні, за якими можна простежити також динаміку міграцій населення на заробітки з різних губерній Російської імперії. Так, у повідомленнях про вербування селян, обов'язково вказувалася приналежність вербувальника до певного етносу. Переважна більшість вербувальників-підрядчиків були євреями. Так, звенигородський купець другої гільдії єврей Герман Стародубський уклав договір з цукровим заводом графа Андрія Потоцького при селі Ольховці Звенигородського повіту про вербування робітників. "Подорожній журнал" приводить і виписки з "Умов" про поставку робітників: "1. На виробництво 1886/7 рр. зобов'язуюся поставити від 300 до 400 чоловік робітників на своїх харчах. При чому купцю рахується від заводу 85% робітників і 15% напівробітників (якщо б навіть їх було і більше). Причому робітників з Подільської губернії 200 душ, а інша кількість з місцевих звенигородчан. 2. Підрядник повинен поставити робітників, або позбавляється завдатку від заводу – 1000 руб. 3. Робітники повинні мати від 22 до 45 років, напівробітники від 15 до 21 років та напівробітники-жінки – 16 – 35 років. Малолітні не повинні допускатися. Робітники мають бути здорові. 7. За годину до зміни робітники мають бути готові у казармах, їх повинен супроводжувати на роботу прикажчик від підрядника поставлений. За кожного робітника, який запізнюється на роботу підрядник платить штраф – 15 коп. Якщо ж на роботу не з'являться кілька робітників, і робота заводу буде перервана, то підрядник виплачує штраф за кожного робітника по 1 руб. А у випадку зупинення робіт заводу протягом 1/2 години – 15 руб., а за наступний час – 30 руб. для покриття збитків заводу. 8. Підрядник мусить дивитися аби роботи проводилися акуратно, і щоб робітники не відлучалися, або підрядник платить штраф. 9. За погану поведінку робітників, на підрядчика накладають штраф, а непридатних робітників підрядник має замінити... 14. Прикажчик або підрядник дивиться щоб робітники не поцупили цукор та інші речі заводу, або платить штраф – 15 коп. За 30 змін підрядчик отримує таку оплату: за повноробочого по 14 руб. 60 коп., за напівробочого по 9 руб. 90 коп. на своїх харчах... 18. Для приготування їжі від заводу вимагається найом трьох кухарок, що враховується при місячному розрахунку на користь прикажчика... 21. Зобов'язані прикажчики утримувати казарму в порядку... 24. Паління тютюну на заводі суворо заборонене"³.

У Київському повіті на Ржищевському цукровому заводі орендаря і купця І.М.Бродського, підрядником працював канівський міщанин, єврей Южит Мединський⁴. Він також уклав письмовий договір з власником заводу, але, що також дуже важливо, уклав письмовий договір і з найманими робітниками-чернігівцями. Фіксація обох документів фабричним інспектором дає змогу порівняти умови, які ставилися підряднику та відстежити, як він їх виконував, що робив аби нажитися на робітниках. Так, у договорі з орендарем заводу зазначалося: "1. Підрядник зобов'язується поставити робітників на всі роботи ззовні та всередині заводу. Робітників, напівробітників і жінок. Робітників не молодших 22 років, а напівробітників не молодших 15 років. Робітники мають бути не все виробництво 1887/8 рр. 2. Робітників має доставити в строк... 3. Робітники мають виконувати всі роботи, не ухилятися від них і у святкові дні, окрім 24, 25, 26-го грудня (Різдво). 4. Переминяти робітників з однієї на другу зміну Мединський не має права без згоди заводу. 5. Неслухняних і нездатних працювати робітників мають право звільнити і Медянський не може їх знову допускати на роботу. 6. При апаратах і парових машинах робітники повинні бути обережні, і слухати заводське начальство, як поводитись з машинами. 7. Відповідальність за майно заводу несуть підрядники. Фартухи, що видаються заводом при гарячих роботах, здаються підряднику та повинні ним бути повернені після закінчення робіт. 8. Ремонт кухні та посуду має бути від підрядника 9. На підряднику лежить догляд за добропристойністю в казармах (не пиячити, не битися)

10. Прислуга у казармах має бути від підрядника і повинна бути безкоштовною для робітників.
 11. Лікування хворих та лікарня від заводу, слуги та харчування хворих від підрядника...
 16. Гроші Медянському дають авансом – 1250 руб., і після виконання умов набору – 750 руб. + 500 руб., коли доставить робітників на завод. 17. За робітника підрядник отримує по 12 р. 75 коп. у місяць за 30 робочих днів, за напівробітника — 8 руб. 75 коп."⁵

Умови Медянського з робітниками Чернігівської губернії, укладені 3 березня 1887 р., мали наступні пункти: "1. Наймані робітники мають поїхати з дому 15 серпня і прибути на завод не пізніше 22 серпня. День після прибуття має бути відпочинок для робітників 2. За 30 відроблених днів платять 5 руб., напівробітнику – враховуючи вік. По відробітку завдатку, підрядник мусить видати нам за розсудом робіт (3 цього пункту і починалися утиски та подвійна експлуатація робітників ще й підрядником, який хотів нажитися! – М.К.). 6. Лікування в лікарні безкоштовне, але лікарняних не оплачують. 12. Робітники зобов'язуються поводити себе гарно... 13. Казарму та постіль мають тримати в чистоті (А у договорі була прислуга за кошти підрядника! – М.К.). 14. На випадок виникнення скарг, робітники обирають двох уповноважених представити скарги начальству"⁶.

Обов'язковим для фабричних інспекторів був збір інформації про національність самих робітників. Так, відразу після назви та прізвищ власників заводів і фабрик повідомлялася кількість робітників місцевих і немісцевих, із зазначенням географії походження. Багато робітників Київської губернії наймалися із Чернігівської губернії⁷. На Григоровський цукровий завод І. Зайцева Київського повіту конторою заводу було найнято 250 чернігівців-контрактників (робітників, які мали письмову угоду з конторою). З них 12 робітників – прислуга у казармах і 22 жінки. Платили по 6 руб., а напівробітникам і жінкам по 4 – 5 руб. на місяць. Умови харчування складали: 2 пуда борошна, 30 фунти пшона, 15 фунтів м'яса або 15 фунтів риби у піст, 2,5 фунтів сала, 2,5 фунти масла, 3 фунти солі, перцю та іншого. На протипагу від більшості робітників інших цукрових заводів Київської губернії наприкінці ХІХ ст., чернігівці отримували нагородні у кінці виробництва від 50 коп. до 3 руб., мали право відвідувати баню два рази на тиждень⁸.

Тальновський цукровий завод графині С.Л.Шувалової в Уманському повіті, найняв у 1890 – 1891 рр. 252 робітників, з них 125 були зі Смоленська. За письмовими угодами вони мусили працювати за 7 руб. на місяць і отримували харчі від заводу. Так звані "дорожні", – гроші які видавав завод на дорогу робітникові, – становили 4 руб. та паспорти, а весь завдаток складав 12 руб.⁹ Ще з 1886 – 1887 рр. на цукровому заводі графині Шувалової працювали робітники зі Смоленська та Могилева, що свідчить про формування професійної верстви робітників, які вже відійшли від занять сільським господарством¹⁰. Умови підписані з заводом, були досить жорсткими: "...Робітники зобов'язані працювати щоденно, всередині і поза заводом, не виключаючи святкових днів, включаючи й 3-и дні Різдва... За 30 відробіткових днів робітник отримує 7 руб. та харчі: 20 фунтів борошна, 20 фунтів гречки, 3 фунтів сала, 3 фунтів масла, 22 фунтів яловичини, 3 фунти риби, 4 фунти солі. На 120 осіб на день завод виділяє 3,5 відра капусти, 2 фунти перцю, 2 фунти цибулі... Робітники мусять вибрати на 120 осіб артільника, який відповідає за своєчасний вихід на роботу, наглядає за порядком у казармах та отримує від заводу провізію. Робітниками обирається кашовар, пекар та сторож-напівробітник... Відвідання лазні робітниками належить від заводу 2 рази на місяць. За втрату речей, грубість... встановлюються штрафи на розсуд заводу... Гроші будуть виплачуватися лише після закінчення виробництва..."¹¹

"Подорожній журнал" фабричного інспектора за 1897 – 1898 рр. відрізняється викладенням коротких нотаток про гучні справи між робітниками та заводом наприкінці зошита. Так, цікавою для дослідження відстоювання своїх прав робітниками є справа Сидора Цехмістренко. Ситуація виникла на Кожанському цукровому заводі. Економ заводу почав вимагати від Сидора звільнити квартиру за грубість і погрожував звільненням. Сидір пішов до помічника механіка і заявив що хоче отримати розрахунок. Помічник механіка сказав, що Сидір "даремно через квартиру хоче кинути місце роботи, подібного до якого йому не вдасться знайти". У результаті скандалу, квартира була залишена на прохання Сидора тимчасово. В 1898 р. він письмово засвідчив, що звільнить квартиру на вимогу. Після звільнення він місяць прожив у квартирі й отримав на виселення 3 руб. допомоги. Як машиніст Сидір отримував за 24 дні роботи 18 руб., причому "считался на плохом счету", бо його декілька раз бачили сплячим за машиною, до того ж він

був короткозорим. У скруті Цехмистренко переконував, що звільнення він не просив, а на роботу не може потрапити, бо ображений економ його не пускає. Цехмистренко свідчив, що економ на нього "вз'ївся", бо він не хотів купувати харчі у споживацький крамниці при заводі. Згідно даних розслідування, за 1898 р. з 50 душ заводським магазином продуктів користувалися лише 18, з них 16 брали харчі у кредит. У березні 1898 р. Цехмистренко теж взяв у кредит 1 руб. 90 коп., у квітні 2 руб. 39 коп., в травні 2 руб. 99 коп., в червні 3 руб. 85 коп., у липні 1 руб. 93 коп., у серпні 1 руб. 84 коп. Всього борг склав 14 руб. 90 коп. Вердикт був наступним: "Ніхто не заставляв брати в заводському магазині, навіть більшість робітників ходять до місцевого єврея"¹².

Рідко при заводах влаштовувалися училища, які утримувалися робітниками для їхніх дітей. Фабричні інспектори відзначали такі явища як позитивні: "Цукровий завод Київського Товариства... утримує двокласне училище, на правах міського, де займаються діти заводських робітників, але, якщо є місця, приймаються й діти з села Демієвки. У 1887 р. тут навчалося 80 дітей, з них 30 із Демієвки. Утримання училища обходиться заводу у 1500 руб., не враховуючи дрібних витрат. Учитель отримує 500 руб., вчителька – 200 руб., священник – 100 руб. Вчитель і вчителька мають приміщення і прислугу. Всі посібники для уроків видаються від заводу, що йому коштує 200 – 300 руб. на рік"¹³.

Негативні явища фабричні інспектори теж відзначали, але в доволі сухій та статистичній формі. Наприкінці XIX ст. особливо шкідливими для здоров'я робітників визнавалися цукрове та тютюнове виробництва. Тютюнове виробництво було шкідливе через шкідливі властивості сировини: наявність на фабриці пилу, аміакових і ніотинових парів. Робітники часто хворіли, а жінки-робітниці втрачали здатність до материнства. Нікотин діяв на нервову систему, відбувалося хронічне отруєння малолітніх і жінок, які мали проблеми із серцем, головні болі, нервові припадки. На відміну від цукрових заводів, на тютюнових та махоркових фабриках лікарень фабричними інспекторами не фіксувалося. Натомість, за поширеними стриманими визначеннями істориків про шкідливість цього виробництва для робітників, чомусь жоден не відзначав, що все воно трималося тільки на плечах малолітніх дівчаток та хлопчиків. Так, на тютюновій фабриці братів Коген у Києві працювало 8 хлопчиків від 13 до 14 років, а також 32 дівчинки від 12 до 14 років. Діти працювали майже за безцінь, отримуючи 1 – 3 руб. і втрачаючи здоров'я. До того ж фабричний інспектор відзначав, що "малолітніх затримували на лишні півтори години постійно" і на інших тютюнових фабриках¹⁴.

В цей же час практикувалося збирання інформації фабричними інспекторами окремих виробництв у таких формах як "Подорожні журнали" або опис дріжджових, винокурних та інших заводів у місті Києві та Київській губернії, де повідомлялося про кількість робітників, заробітну плату, застосування дитячої та жіночої праці, розміри штрафів за 1887 – 1892 рр.¹⁵ або "Відомості" про чисельність, зарплату та страхування службовців на винокурнях Київської губернії за 1910 р.¹⁶ Окрема інформація про промисловий розвиток Київської губернії збиралася фабричними інспекторами у певних напрямках для задоволення державних запитів, наприклад, зберігся "Циркуляр о предоставлении сведений об вредных работах в Киевской губернии" за 1900 р.¹⁷ або відкладалася у листуванні з власниками промислових підприємств Київської губернії щодо дозволу нічних та понаднормових робіт за 1898 р.¹⁸ Окрему інформацію про цукрове виробництво надавали типові "Описи майна" заводів¹⁹.

Отже, попри наявність цілого комплексу "Подорожніх журналів" як архівних джерел, вони залишаються ще досі недостатньо використаними і недослідженими. Ці джерела дають важливу інформацію та багатющий матеріал для подальшої роботи у напрямку вивчення соціально-економічного розвитку Київської губернії наприкінці XIX ст., зокрема ставлять завдання на перспективу дослідити умови праці та життя напівробітників (жінок, малолітніх) на заводах і фабриках, як окремої категорії робітників, а також проаналізувати систему вербування найманої робочої сили з етнонаціональних та соціальних позицій.

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. – 191 арк.

² Там само. – Спр. 2. – Арк. 6, 16.

- ³ Там само. – Арк. 21 зв. – 26 зв.
⁴ Там само. – Арк. 64, 66 зв. – 67.
⁵ Там само. – Арк. 66 зв. – 67.
⁶ Там само. – Арк. 68 зв.
⁷ Там само. – Арк. 54.
⁸ Там само. – Спр. 5. – Арк. 88 зв.
⁹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 142 – 143.
¹⁰ Там само. – Спр. 2. – Арк. 14 зв.
¹¹ Там само. – Арк. 11 зв. – 14.
¹² ЦДІАУ – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 116 – 120.
¹³ Там само. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 29.
¹⁴ Там само. – Спр. 4. – Арк. 37, 61, 62 зв., 63.
¹⁵ Там само. – Спр. 2. – Арк. 75 – 77.
¹⁶ Там само. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1288. – 168 арк.
¹⁷ Там само. – Спр. 205. – Арк. 88.
¹⁸ Там само. – Спр. 138. – Арк. 25.
¹⁹ Там само. – Ф. 497. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 81 – 86.

В статье проанализированы неисследованные архивные материалы "Путевых журналов" и освещены их информационные возможности о промышленном развитии Киевской губернии в конце XIX ст. Автор статьи рассматривает отображение национальных проблем, которые затрагиваются в "Путевых журналах".

Ключевые слова: архивные материалы, "Путевые журналы", промышленное развитие, Киевская губерния, рабочие, вербовщик, сахарный завод, фабричный инспектор.

This article analyses the unknown archive materials – "Traveler's day-books" and shows their information possibilities about the industrial progress of Kyiv province at the end of XIX century. The author of the article considers the reflexion of the national problems in "Traveler's day-books".

Key words: archive materials, "Traveler's day-books", industrial progress, Kyiv province, workers, the recruiter, the sugar-refinery, the factory controller.